Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi 51, İstanbul 2024, 279-296. | *Araştırma Makalesi*

Hokandlı Ceditçi Aşurali Zohiri

Mustafa Said ARSLAN

Öğr. Gör. Dr., Kastamonu Üniversitesi TÖMER, Kastamonu Türkiye.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0640-747X

ROR ID: https://ror.org/015scty35

msarslan@kastamonu.edu.tr

Atıf Bilgisi

Arslan, Mustafa Said. "Hokandlı Ceditçi Aşurali Zohiri". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 279-296.

https://doi.org/10.24058/tki.2024.508

Geliş Tarihi	25.03.2024
Kabul Tarihi	24.04.2024
Yayım Tarihi	12.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte millî kimlik, millî kültür, millî benlik, gelenek görenek gibi kavramlar gerçek anlamıyla hayat bulmaya başlamış ve Özbek Türkçesinin her açıdan geliştirilmesi bir devlet siyaseti hâlini almıştır. Aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte her alanda gelişme gösteren Türk Devletleri arasındaki ilişki de artmaya başlamış, buna bağlı olarak da bir devlete çeşitli alanlarda hizmet etmiş bilim insanlarının tanınması ve tanıtılması bir ihtiyaç hâline gelmiştir.

Özbekistan'da millî uyanış devri olarak tarih sayfalarına giren 20. yüzyılın ilk çeyreği, bu dönemde çeşitli faaliyetlerde bulunan vatanperver bilim insanlarının millî ruhun uyanması, geliştirilmesi hususunda dile verdikleri önemin açıkça görüldüğü dönemdir. Çünkü söz konusu dönemde yaşayan Özbek aydınları, ana dilin bir milletin benliğinin ve kültürünün en temel yapı taşlarından biri olduğunu anlamışlardır. Bu sebeple Ceditçilik çatısı altında Özbek Türkçesinin gelişimi için çeşitli çalışmalara başlamışlardır. Özellikle Özbek Türkçesinin edebî normlarını, Özbek Türkçesine ait özellikleri belirlemek amacıyla çalışmalar yapmışlardır.

Türk Dünyasının en önemli yenilik hareketlerinden olan Ceditçilik Hareketinin önemli vekillerinden birisi olan Aşurali Zohiri'nin siyasi faaliyetlerinin yanı sıra dilbilim alanındaki çalışmaları da önemli yer tutar. Zohiri, 1900'lü yılların başlarında matbaa, eğitim, dilbilim, eski edebiyat, gazetecilik ve diğer kültürel sahalardaki çalışmalarıyla dikkat çekmiştir.

Bu çalışmada Cedit Hareketi liderlerinden olan Aşurali Zohiri'nin sosyo-politik faaliyetleri, çeşitli alanlarda yapmış olduğu çalışmaları ve Özbek milletinin özgürlüğü için vermiş olduğu mücadele incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Aşurali Zohiri, Ceditçilik, Türkistan Aydınları, Özbekistan, Özbek Türkçesi.

The Journal of Turkish Studies 51, İstanbul 2024, 279-296 | *Research Article*

Jadidist Ashurali Zohiri from Kokand

Mustafa Said ARSLAN

Dr., Kastamonu University TÖMER, Kastamonu Türkiye.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0640-747X

ROR ID: https://ror.org/015scty35

msarslan@kastamonu.edu.tr

Citation

Arslan, Mustafa Said. "Jadidist Ashurali Zohiri from Kokand". *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 279-296.

https://doi.org/10.24058/tki.2024.508

Date of Submission	25.03.2024
Date of Acceptance	24.04.2024
Date of Publication	12.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

ABSTRACT

With Uzbekistan gaining independence, concepts such as national identity, national culture, national self, tradition and customs began to come to life in absolute terms and the development of Uzbek Turkish in every aspect became a state policy. At the same time, with the dissolution of the Soviet Union, the relations between the Turkish States, which were developing in every field, began to increase. Accordingly, it became necessary to recognize and promote the scholars who served a state in various fields.

The first quarter of the 20th century, which entered the pages of history as the period of national awakening in Uzbekistan, is the period in which the importance given by patriotic scientists who carried out various activities in this period to the awakening and development of the national spirit was seen. Because Uzbek intellectuals living in that period understood that the mother tongue was one of the most basic building blocks of a nation's identity and culture, for this reason, they started various studies for the development of Uzbek Turkish under the umbrella of Jadidism. They mainly carried out studies to determine Uzbek Turkish's literary norms and characteristics. Ashurali Zohiri, one of the essential representatives of the Jadidism Movement, one of the most critical innovation movements of the Turkish World, has a necessary place in his studies in linguistics and his political activities. Zohiri attracted attention with his work in printing, education, linguistics, ancient literature, journalism and other cultural fields in the early 1900s.

In this study, the socio-political activities of Ashurali Zohiri, one of the leaders of the Jadid Movement, his work in various fields, and his struggle for the freedom of the Uzbek nation will be examined.

Keywords
Ashurali Zohiri, Jadidism, Turkestan Intellectuals, Uzbekistan, Uzbek Turkish.

Giriş

Dil, bir milletin varlığı ve bağımsızlığını gösteren en önemli unsurlardan biridir. Bir milletin tarihinin her döneminde aydınlar, edebî şahsiyetler, filozoflar gibi halka yön veren kişiler milleti oluşturan yapı taşlarına değinirken ana dili bir vasıta olarak kullanmışlardır. Türkistan'da yenilikçi faaliyetlerde bulunan Cedit hareketi mensupları da bir milletin millet olarak şekillenmesi, tanınması ve gelişebilmesinde kuralları belirlenmiş bir edebî dil olması gerektiğini fark etmişlerdir. Bu konuda Elbek; "Dil, onu kullanan halkın her biri için Tanrı tarafından gönderilmiş bir silahtır. Halkın sağ selamet yaşayabilmesi sadece bu dilin gölgesinde mümkündür. Çünkü yeryüzünde yaşayan her dil sadece kendi vasıtasıyla tanınmakta ve gelişmektedir. Bunun tersini yapan halklar yükselmek bir yana dursun kendilerini kaybetmekte ve hatta kaybetmişlerdir."[1] diyerek dile ait görüşlerini belirtmiştir.

20. yüzyıl başlarında Abdurrauf Fıtrat, Şakircan Rahimi, Aşurali Zohiri, Kayyum Ramazan, Elbek gibi Türkistan Ceditçileri millî dili koruma, geliştirme faaliyetlerinde bulundular. Bu Ceditçiler arasından Aşurali Zohiri Özbek Türkçesinin imlâ kuralları ile ilgili yapmış olduğu çalışmalarla diğerlerinden ayrılmaktadır.

Aşurali Zohiri başarılı bir dilbilimci, sözlükçü, edebiyatçı olmasının yanında iyi bir pedagog, gazeteci ve tercümandı.

Bölgenin siyasi koşulları dikkate alındığında uzun yıllar baskı altında yaşayan Özbek halkının ve Özbek aydınlarının tam anlamıyla kendi tarihlerini özgürce öğrenebildikleri ve öğretebildikleri söylenemez. Nitekim bağımsızlık dönemine kadar Özbek dilciliğinin 1940'lı yıllarda şekillendiği bilinmekteydi. Fakat Ekim Devrimi'nden hemen sonraki dönemlerde Fıtrat, Şakircan Rahimi, Kayum Ramazan, Elbek, Gazi Alim Yunusov gibi dilbilimciler Özbek dilbilimini geliştirmede büyük katkılar sunmuşlardır.[2] Adı geçen dilbilimcilerin arasında Aşurali Zohiri'nin özel bir yeri vardır. O, Özbek aydınlanma hareketinin önemli isimlerinden biridir. Semerkant'ta Mahmud Hoca Behbudi, Taşkent'te Münevver Kari Ceditçilik Hareketinin başında iken Fergana Vadisi'ndeki aydınlanma hareketinin lideri Aşurali

[1] Ş. Babamuradova, Elbekning *Tilga Oid Asarlari*, Toshkent 2001, s. 1.

[2] N. Mahmudov, "O'zbek Tilshunosligi Taraqqiyoti", *O'zbek Tili va Adabiyoti*, No:4, Toshkent 2001, s. 7.

Zohiri idi. O da dönemin diğer aydınları gibi millî uyanış devrinin sosyal ve manevi alanlarının çeşitli sahalarında faaliyet gösterdi. Aşurali Zohiri pedagog, cesur bir gazeteci, dilbilimci, edebiyatçı, tarihçi ve tercüman olarak tanınmaktaydı. Bu alanların içerisinde dilbilim alanında yapmış olduğu çalışmalar ağırlıktaydı.

Aşurali Zohiri 1885 yılında Hokand şehri yakınlarındaki Oyim köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini eski okulda almıştır. 1897-1914 yıllarında Hokand şehrindeki Muhammad Alihon (Madalihon) medresesinde tahsil görmüştür. Burada dini eğitim, tarih, edebiyat konularında aldığı iyi bir eğitimin yanında modern fikirlerle de ilgilenme fırsatı bulmuştur. Kendi kendine Arapça, Farsça, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Tatar Türkçesi ve Rusçayı çok iyi derecede öğrenmiştir. Medrese eğitimine devam ettiği sıralarda, 1907-1917 yılları arasında Hokand şehrindeki 2. Rus Okulunda Özbek Dili ve Edebiyatı dersleri vermiştir.[3]

Aşurali Zohiri 1910 yılından itibaren Türkistan süreli yayınlarında İslâm Medeniyeti, dinî ahlak, yeni eğitim öğretim, millî gelişime katkı sağlayacak makaleleri ile kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle, İsmail Gaspıralı'nın vefatı üzerine yazmış olduğu "Meşhur Gaspıralı Neler Yapmış?" adlı makalesinde "Ceditçilerin babası" olan Gaspıralı'nın hayatı, eserlerindeki amacı, onun Türk-Tatar dünyası için yaptığı hizmetler hakkında bilgiler vermiştir.[4] Zohiri, Gaspıralı'nın oluşturduğu "Usul-ü Cedit" gayesini çalıştığı okullarda uygulamıştır.

Zeki Velidi Togan'ın çalışmalarını ilgiyle takip eden ve bu doğrultuda mücadele eden Aşurali Zohiri'nin de Togan'da olumlu fikirler bıraktığı söylenebilir. Zeki Velidi Togan "Hatıralar" adlı eserinde Aşurali Zohiri ile ilgili şu satırlara yer vermiştir:

> "Eserimin (Umumi Türk Tarihi) milletimizce takdirinin en önemli nişanesi Türkistan'da tarihimizle meşgul Aşur Ali Zahirî ve Yunuscan Hacı Ağaliyev isminde iki zatın kitabımı okuduktan sonra köyümüze kadar gelmiş olmaları olmuştur. Bunlar Ferğane'de Khoqand şehri ahalisinden idiler. Aşur Ali orada muallim imiş. …

[3] Ashurali Zohiriy, "Redaktsiyaga Maktub", *Türkiston Viloyatining Gazeti*, 82. Sayı, 1910.

[4] Ashurali Zohiriy, *Sadoi Fargona Gazetasi*, 1914.

> Her ikisi Ferğane hanları tarihini yazmak istiyorlar, fakat nereden ve nasıl başlıyacaklarını, Rus kaynaklarından nasıl istifade edeceklerini öğrenmekte, keza Ferğane'nin Türk ve Türkistan tarihindeki mevkiini tayinde güçlük çekiyorlarmış, benim Türk tarihindeki hâdiseleri yerli yerine koyan, buna bir düzen veren kitabım onların bu müşkülâtını halletmiş."[5]

Zeki Velidi Togan aynı eserde Aşurali Zohiri'nin hayatının sonuna kadar en samimi arkadaş ve dostu olarak kaldığını belirtmiştir.[6] Togan, daha sonraki yıllarda düzenlenen "Türkistan Millî Kongresi"nde "Türkistan Millî Şûrası" kurmayı teklif etmiş ancak kongreye katılanlar tarafından itirazlar gelmiştir. Bu kongrede Togan tarafından ortaya atılan fikir ve öneriler Togan'ın nüfuzlu olarak bahsettiği Aşurali Zohiri başta olmak üzere Abidcan Mahmudov, Mahmud Hoca Behbudî gibi Türkistanlı aydınlar tarafından desteklenmiş ve bu destekler sayesinde Togan'ın fikirleri kabul edilmiştir.[7]

20. yüzyılın başları Türkistan Ceditçiliği hareketinin farklı alanlarda geliştiği dönemdir. Ceditçiler edebiyat alanında yaptığı yeniliklerin yanında yayıncılık konusunda da faaliyetlerini artırmışlardır. 1913 yılında "Ayna" dergisi ve "Semerkant" gazetesi; 1914 yılında Taşkent'te "Sadoi Türkiston" ve Hokand'da "Sadoi Fargona" gazetelerini çıkarmaya başlamışlardır. Türkistan aydınları kardeş milletlerin aydınları ile birçok sahada ilişkileri güçlendirmişlerdir. Ülkede eğitim, gelişim, hürriyet, millî bağımsızlık gayesi artmaya başlamış, sosyal ve siyasi konular toplumda önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

Ceditçilik hareketinin birçok alanda faaliyetlerini arttırdığı bu dönemde Aşurali Zohiri de siyasi ve sosyal alanda faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Zeki Velidi Togan'ın "Hatıralar" adlı eserinde 1913 yılında Fergana'ya geldiğinde Müslüman Cedit aydınlarının teşkilatlanması için faaliyetleri ilerletme amacıyla "Türkistan'ın Sesi" anlamına gelen Türkçe "Sadoi Türkistan" ve Rusça "Turkistanskiy Golos" gazetelerini çıkarmayı

---

[5] Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015, s. 92.
[6] Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 92.
[7] Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 128-129.

planladıklarını yazmıştır: "Bu gazetenin Türkçesi ile ilgili Taşkent'te avukat Ubaydulla Hocayev, öğretmenlerden Munavvar Kori ve Hokand'da Aşurali Zohiri ile konuşarak onları Vadim Çaykin ile tanıştırdım."[8]

Aşurali Zohiri, "Sadoi Fargona" gazetesinde yayımlanan "Ana Dili" başlıklı yazısında gazete ve dergi çalışmalarının önemine şu sözlerle değinmiştir: "… gazete ve dergilerin dünyadaki olaylar ve başka konularda halka haber vermesinin dışında başka ulu ve gözle görünmeyen bir faydası vardır ki, bu fayda ana dilin gelişmesi ve mükemmelleşmesidir."[9] Yine aynı yazıda Özbek edebî dilinin önemi hakkında şu sözleri söylemiştir: "Gazete her milletin tercümanıdır. Öyle ki bilinmeyen şeyleri bildirir ve milletin gayesini başkalarına bildirir. Başka bir deyişle, gazete her milletin dilidir, gazetesiz millet dilsizdir. Zira dil ve edebiyatı olmayan millet, millet değildir."[10]

1917 Şubat devrimini Türkistan Ceditçileri de memnuniyetle karşılamışlardır. Çünkü devrimin savunduğu eşitlik, özgürlük, kardeşlik gibi düşünceler Sovyet rejimi esaretindeki halkların istekleriyle örtüşmekteydi. Cedit aydınları Şubat devriminin sağladığı imkânlardan faydalanarak millî bir devlet kurma amacını gerçekleştirmek için savaşa niyetlendiler.

Aşurali Zohiri de devrimden sonra gerçekleşen Türkistan hayatındaki siyasi ve sosyal olaylara katılmıştır. 1917 yılının Nisan ayında gerçekleşen "Ülke Müslümanlarının Birinci Kurultayı"nda Türkistan'ın Rusya Demokratik Federal Cumhuriyetine bağlı muhtar cumhuriyet olması konusundaki kararı desteklemiştir. Yayın dünyasının toplum hayatına olan derin etkisini çok iyi bilen Aşurali Zohiri 1 Haziran 1917'de, editörlüğünü üstlendiği, Hokand merkezli, "Yurt" dergisini çıkarmaya başlamıştır. "Yurt" dergisi teknik açıdan o dönemde çıkarılan dergilerin en iyisi idi.[11]

---

[8] Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, 115.

[9] Ashurali Zohiriy, *Sadoi Fargona Gazetasi*, 13 Nisan 1914.

[10] Ashurali Zohiriy, *Sadoi Fargona Gazetasi*, 13 Nisan 1914.

[11] Ziyo Said, *Tanlangan Asarlar*, Toshkent 1974, s. 57.

Aşurali Zohiri Yurt dergisinin ilk sayısında yayınladığı "Hükümet Değişimi" adlı makalesinde Şubat devriminin mahiyetini anlatmıştır.[12] Bu devrimin sadece bir imkân yarattığını, gerçek hedefe ulaşmanın her bir halkın kendine bağlı olduğunu tekrar tekrar ifade etmiştir. "Şimdi herkese eşit bakılır imiş, herkes her şeyden ortak faydalanır imiş, diyerek sadece oturarak iş bitmez. "İşte sizin istedikleriniz! İşte sizin şartlarınız!" diyerek hiç kimse koynumuza koymaz… Kendi ihtiyaçlarımız, kendi isteklerimiz için sesimizi çıkarmazsak "Bunlar bu durumlarından memnunlarmış!" derler." diyerek amaçları uğruna çalışmaları gerektiğini dile getirmiştir. Zohiri'nin "Hedefe ulaşmak için ittifak yapmak her tür zulümden kurtulmanın başlangıcıdır ama böyle önemli bir fırsat varken gaflet etmek büyük bir cinayettir" gibi fikirlerinin ne kadar doğru olduğu Türkistan Muhtar Cumhuriyetinin akıbetinden anlaşılmaktadır. O yıllarda ülkedeki siyasi ve sosyal faaliyetlere aktif olarak katılan Zeki Velidi Togan; "Başkurt Merkezi Sovyetler ülkeyi yönetme işini bana verdi. Türkistan'da muhtariyet güçlenemedi. Ne Başkurdistan ne Kazakistan'da geniş çevrelere yayılamadı. Özbeklerden yazar Mahmudhoca Behbudi, Aşurali Zohiri bu hedeflerini gerçekleştirmekte ümitliydiler.[13] diyerek Zohiri'nin muhtar cumhuriyetini devam ettirmekte ümitli olduğunu belirtmiştir.

Aşurali Zohiri Ekim Devrimi'nden sonraki Türkistan'ın siyasi ve sosyal olaylarında faal olarak görev aldı. Onun siyasi fikirleri ilke olarak Behbudi, Zeki Velidi Togan, Münevver Kari, Abid Mahmudov'un fikirleriyle örtüşmekteydi.

Türkistan'daki aydınların katılımıyla yeni alfabe çalışmalarının yapıldığı dönemlerde Münevver Kari ve Aşurali Zohiri kendi destekçileriyle birlikte, oluşturulan yeni alfabeye karşı çıktılar. Çünkü bu alfabe Türkistan'daki siyasi ve sosyal olaylar karşısında Türk halkları için ortak bir yazı dili oluşturulması fikrine uygun bir alfabe değildi. Münevver Kari, Aşurali Zohiri ve vatanperver aydınlar Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele verilirken kültür alanında sadece Özbek milleti adıyla yola çıkılırsa, savaşın düşmanın lehine bir hâl alabileceğine inanmaktaydılar. Bu

[12] Ashurali Zohiriy, "Hukumat O'zgarishi", *Yurt Jurnali*, 1. Sayı, 1 Haziran 1917.
[13] Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, 129.

sebeple bu aydınlar Orta Asya'daki Türk halkları için özel bir dil, yazı ve edebiyat oluşturmayı hedeflediler.[14]

Ortak bir dil, alfabe ve edebiyat oluşturulması fikri Türkistan özgürlük hareketi liderlerinden biri olan Zeki Velidi Togan tarafından ortaya atılan ve desteklenen bir görüş idi. Oluşturulması hedeflenen bu dil Türk halklarının ortak edebiyatını oluşturmak için düşünülmüştür. Zeki Velidi Togan, millî değerler ve destanlar sadece Kazak, Özbek, Kırgız, Karakalpak toplulukları tarafından muhafaza edildiğinden gelecekte millî edebiyatın bu topluluklar çerçevesinde oluşacağı ve Tatar, Başkurt Türkleri başta olmak üzere diğer Türk boylarının da bu duruma dâhil olacağını belirtmiştir.[15]

Aşurali Zohiri'nin Türk halkları arasında ortak bir yazı dili oluşturulması ile ilgili fikirlerini 1914-1915 yıllarında yayımlanan "Sadoi Fargona" (Fergana'nın Sesi) gazetesinin ilk sayısında "Söz Başı" başlıklı yazısında da görmemiz mümkündür. Bu yazıda gazetenin çıkarılma amaçlarından bahsederken dil ve imlanın gelişmesinde gazetenin önemini belirtmiş ve "Biz Rusya'daki Müslümanlar arasında müşterek bir dil oluşturma yollarını uzun yıllarda beri müzakere etmekte olsak da şimdiye kadar bir karara varabilmiş değiliz. Biz de bu yoldan giderek mahalli şivemizde (Özbek Dilinde) bu gazeteyi çıkarmakta kararlılıkla çabaladık."[16] diyerek asıl amaçlarının Türk halkları arasında ortak bir dil oluşturmak olduğunu ifade etmiştir.

Aşurali Zohiri'nin pedagoji alanında faaliyetleri 20. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Bu dönemde Türkistan'da millî bıkkınlık, Müslüman bidatçılığına karşı mücadele, edebî ve pedagojik aklın gelişmesiyle göz önüne koyuldu. Türkistan halkının millî ve medeni açıdan gelişmesi için büyük hizmet veren "Ayna" dergisi sayfalarında Hokand'da ses esaslı dersler veren yirmi iki Cedit aydınının ismi bulunmaktadır.[17] Listenin

[14] Münevver Kari, *Xotiralarim*, Haz. S. Xolboyev, Sharq, Toshkent 2001, s. 55.

[15] Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan ve yakın tarihi),* Enderun Kitabevi, İstanbul 1929, s. 575.

[16] *Sadoi Fargona Gazetasi*, 3 Nisan 1914.

[17] "Hoqandda Usuli Savtiya Muallimlari", *Oyna Jurnoli*, 12. Sayı, 1914, s. 276.

başında Aşurali ibn Muhammedzohiri'nin olması o dönemde Cedit Hareketinin liderlerinden biri olduğunu göstermektedir.

Aşurali Zohiri'nin ana dil kullanımına karşı tutumu, yapmış olduğu çalışmaların tamamında dikkat çeken bir konu olarak çıkmaktadır. Âlimlerin bir yere mektup yazarken ya da hatıra defterlerine not alırken ana dillerinde değil de Farsça yazmalarını yadırgayan Zohiri, 20. yüzyıl başlarındaki aydınların toplum içerisinde Özbekçeye olan münasebetinin kötüleştiğini hatta kendi ana dillerine olan itibarsızlıklarının gelecekte büyük sorunlar doğurabileceği konusundaki fikirlerini birçok mecrada yazmıştır.[18]

Ana dilin önemine çalışmalarının çoğunda yer veren Zohiri, Özbek Türkçesini Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki durumuna benzetmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devletinin sahip olduğu birçok toprağı kaybetmesi Zohiri için bir ders niteliği taşımaktadır. Zohiri'nin "Türkiye'yi dost olarak gören kişinin coğrafyayı okuduğunda Türkiye'nin bunca yerinin kaybedildiğine yüreğinin yanması gibi ana diline muhabbeti olan kişinin de Ali Şir Nevayi'nin eserlerini okuduğunda dilimiz önceleri bu kadar zengin ve mükemmel imiş, ne yaptık da o letafet ve nefaseti kaybederek insanların tanımadığı bir hâle getirdik." diyerek ah çektiği aktarılmaktadır.[19]

Aşurali Zohiri'nin eğitim alanındaki ilk çalışması olarak S. Okoyev ile birlikte Türkçe konuşanların okullarının ilkokul öğrencileri için hazırlanan "Türk Krestomati ya da Terim Kitabı" ders kitabını göstermek mümkündür.[20]

20. yüzyılın başlarında Türkistan'da Özbek dilciliğini geliştirmek, okullar için ders kitabı hazırlamak, tutarlı bir eğitim sistemi oluşturmak önemli bir konu hâline gelmiş ve bu durum Özbek aydınlarının da dikkatini

---

[18] J. Jorayev, A. Umarov, "Qadimiy Asarlarda Xat Yozish Qoidalari", *Nutq Madaniyati va O'zbek Tilshunosligining Dolzarb Muammolari, Ilmiy- Amaliy Anjuman Materiallari*, Andijon 2020, s. 10-11.

[19] Dilnoza Jamalova, "Jadidlarning O'zbek Tilini Rivojlantirish Yo'lidagi Harakatlari", 20.10.2023, *(www.forum.oyina.uz/uz/article/2140)*.

[20] *O'zbek Adabiyoti Tarixi*, V. Jild, Toshkent 1980, s. 173.

çekmiştir. Bu amaçla çalışma yapan ilk âlimlerden birisi de Aşurali Zohiri'dir.[21]

Aşurali Zohiri Özbekçe için "İmla" ders kitabını ilk defa yazan kişidir. İlkokulların dördüncü sınıfı için hazırlanan bu kitap Hokand'daki "Gayrat" kütüphanesi tarafından yayıma hazırlanıp 1916'da Kazan'da basılmıştır. Bu kitap Özbek edebî dilinin kurallarını, dilin gelişim sahalarını belirlemede dilbilimciler için temel kaynak vazifesi görmüştür.[22] Abdurauf Fıtrat "Sarf" adlı kitabının giriş kısmında anadili öğretimi yöntemleri, Özbek edebî dili kanunlarını belirleme, dilin gelişim yönlerini belirleme konularında fikirlerini belirttiği kısımda Aşurali Zohiri'nin çalışmasına da değinmiştir.[23]

Aşurali Zohiri 1917 yılının Eylül ayında, Hokand'da açılan Türkistan'daki ilk darülmuallimâtın (öğretmen yetiştirme kursu) görevlilerinden biridir. Burada daha sonraları darülmuallimât temelinde oluşturulan Fergana Vilayeti Talim Terbiye Okulunda, 1921 – 1926 yıllarında öğretmenlik yapmıştır. Bu eğitim kurumunda Özbekistan tarihine ismini yazdırmış Abdullah Kahhar, Sabır Abdullah, Osman Nasir gibi yazar ve şairler eğitim görmüştür. Günümüzde ise Hokand pedagoji merkezine Aşurali Zohiri adı verilmiştir.

Aşurali Zohiri Çolpan ile birlikte "Adabiyot Parchalari" adlı ders kitabı ve metinler çalışmasını 1926'da çıkarmıştır. Bu ders kitabındaki Nevayi, Farabi, Fuzuli'nin hayatını anlatan makaleler, "Atasözleri" başlığı altında derlenmiş atasözleri, Zohiri tarafından hazırlanmıştır. Ali Şir Nevayi'nin eserlerinden alınan hikâyeler, bölümlerden alınan parçalar bu eserde sıklıkla kullanılmıştır.

Aşurali Zohiri eski âlimlerin eşsiz mirasını geniş kitlelere ulaştırmayı başarabilmiştir. Nevayi'nin Muhakemet-ül Lugateyn'i yayımlatması, çıkarmış olduğu "Yurt" dergisinde bu esere geniş yer vermesi eski

---

[21] Sayyora Halimova Abdurahimovna, "Ashurali Zohiriy Publitsistikasida Til va İmlo Masalalarining Yoritilishi", *"Ommaviy Axborot Vositalarida Til va Uslub Masalasi: Tahlil, Tasnif, Qiyos" Mavzusudagi Xalqaro İlmiy-Amaliy Konferensiya*, 22 Kasım 2023, s. 607-608.

[22] Sayyora Halimova Abdurahimovna, *a.g.e.*, s. 608.

[23] Abdurauf Fitrat, *Sarf*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, Samarqand, Toshkent 1927, s. 4.

dönemlerde yaşamış âlimlere ne kadar değer verdiğinin bir göstergesidir. Bu eser dışında Muhammed Yakub Çingi'nin Kelürname adlı Çağatayca-Farsça sözlüğünün Özbekistan'da ilk olarak bilimsel anlamda kullanılmasını sağladığını belirtmek gerekir. Zohiri bu eser ile ilgili "Eğitim ve öğretmen" dergisinde hacimli bir makale yayımlamıştır.

Aşurali Zohiri'nin "Dil ve İmla Meselesi" adlı makalesinde edebî dil hakkında ileri sürdüğü fikirler birçok açıdan günümüz Özbek edebî dilinin oluşmasında temel oluşturmuştur.[24] Bu makalede edebî dilin halkın canlı olarak kullandığı dil temelinde kurulması gerektiği özellikle belirtilmiştir. İmlayı halkçı bir duruma getirmek, millî dilin tabiatına uydurmak Aşurali Zohiri'nin asıl amacı idi.[25]

Aşurali Zohiri'nin dil alanındaki en önemli eserlerinden birisi, şüphesiz 1927-1928 yıllarında yayımlanan "Rusça – Özbekçe Mükemmel Sözlük" adlı eseridir. Sözlük 34 bin sözcük ve iki ciltten oluşmaktadır. Bu sözlük ulusal dilin sözcük normlarını belirlemede büyük rol oynamıştır. Özbek gramerinin bazı önemli sorunları Zohiri'nin 1920'li yıllardaki makalelerinde ele alınmıştı. Sözlükte ise kelimelerin hangi anlamda ve nasıl kullanıldıkları verilmiştir. Bu noktada Aşurali Zohiri'nin bilimsel terminolojiyi pratik bir şekilde kullandığını belirtmek gerekir. Sözlükte gramer kategorileri ile ilgili birçok örnek bulunmaktadır ve bu aynı zamanda Aşurali Zohiri'nin gramer kategorileri hakkındaki görüşlerini de göstermektedir. Muhakkak ki bu sözlüğün eksikleri bulunmaktadır. Bazı tercüme hataları, bazı kelimelerin anlamlarındaki yanlışlar sözlükteki eksik noktalar olarak görünse de bu sözlük, Özbekçe hazırlanan ilk mükemmel tercüme sözlüğü olarak, dönemin ilmi ve günlük hayattaki ihtiyaçlarına cevap verebilmiştir. Aşurali Zohiri bir dilbilimci olarak 1921 yılında Taşkent'te düzenlenen "Dil ve İmla Kurultayı"na, 1922 yılında yine Taşkent'te düzenlenen "Özbek Medeniyet ve Eğitim Çalışanları Ulusal Kurultayı"na, 1926'da Bakü'de düzenlenen "Türkoloji Kurultayı"na, 1927

[24] Ashurali Zohiriy, "Til-İmlo Mas'alalari", *Yurt*, Samarqand-Toshkent 1929.

[25] Aşurali Zohiri'nin ses bilgisi alanındaki görüşleri için bkz: Inomjon Azimov, "Ashurali Zohiriy va Elbekning Milliy Fonetika Xususidagi Qarashlari", *Uzbekistan: Language and Culture*, 2020/2, s. 6-23.

yılında Latin alfabesinin kabul edilmesi için yapılan Orta Asya bilimsel toplantılarına katılmıştır.

Birçok alandaki çalışmasının yanı sıra Özbek gazete ve dergi hayatının da gelişmesine büyük katkılar sağlayan Aşurali Zohiri Özbek edebî dilinin şekillenmesinde yayın dilinin önemini kavramış ve bu doğrultuda çalışmalarına yön vermiştir. O, 1914 yılında "Sadoyi Fargona (Fergana'nın Sesi)", 1918-1919 yılları arasında "Halk Gazeti (Halk Gazetesi)", 1921 yılında "Mehnat Bayrogi (Emek Bayrağı)", 1921-1930 yılları arasında "Fergona (Fergana)" ve "Yangi Fargona Yeni Fergana)" gazetelerinde çalışmıştır. Yayın faaliyetleriyle dikkat çeken Zohiri 1923 yılında "Hizmet Kahramanı" adlı ünvana layık görülmüştür. Aşurali Zohiri, 1917 yılında B. Saliyev ile "El Bayrağı"[26] adlı gazeteyi çıkarmıştır. Bu gazete uzun süre yayına devam edememiştir.

Aşurali Zohiri gazete yazılarının dışında Türkistan süreli yayınlarında yayımlanmış makaleleriyle de dikkat çekmektedir. Bu makalelerde dönemin en karmaşık ve önemli konuları hakkında fikirlerini beyan etmiştir. Ana dili koruma, eğitim, yeni eğitim sistemleri, millî uyanış, özgürlük, ilerleme, millî hedefler gibi konularda makaleler yazan Zohiri'nin edebî ve dilbilimci kişiliğini bu eserlerinden görmek mümkündür. Aşurali Zohiri'nin çeşitli konularda yazdığı ve yayımladığı makalelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

"Ana Dil", *Sadoi Fargona*, 13 Nisan 1914.

"Ne Zaman Olur?", *Sadoi Fargona*, 23 Mayıs 1914. 20. Sayı.

"Merhum İsmailbek (İsmail Gaspıralı) Nasıl İşler Yaptı?", *Sadoi Fargona*, 1914, 60. Sayı.

"Hükümet Değişimi", *Yurt*, 1917, 1. Sayı.

"Millî İşler Komiseri Tojhoja Efendinin 'Fıkha Cemiyeti'ne Sorduğu Soru Münasebetiyle", *Ulug Türkiston*, 1918, 110. Sayı.

"İmla Meselesi Hakkında İkinci Düşünce", *İştirakiyun*, 19 Haziran 1919.

[26] Shavkat Kushmuratov, *Türkistan'da Ceditçilik ve Mahmud Hoca Behbudî*, Bengü, Ankara 2021, s. 130.

"12. Fırka Kurultayında Milletler Meselesi", *Fargona*, 13 Mayıs 1923.

"Geçmişe Bir Bakış", *Fargona*, 1923, 100. Sayı.

"Bir Yıl Oldu", *Fargona*, 1924, 199. Sayı.

"Altı Aylık Özbek Edebiyatına Bir Bakış", *Fargona*, 21 Haziran 1924.

"Özbekler", *Fargona*, 1926, 346. Sayı.

"Türkoloji Kurultayı Hakkında", *Fargona*, 1926, 348. Sayı.

"Kelürnoma", *Moarif va Oqitquçi*, 1927, 9-10. Sayı.

"Dil ve İmla Meselesi", *Qizil Ozbekiston*, 31 Mart 1929. 73. sayı

Sovyet hükümeti, milletlerin kendi hak ve hukuklarını kendilerinin belirlemesi konusunda kanunlar çıkarsa da, kendi amaçlarına ters düşen Türkistan Muhtar Cumhuriyetini millî Müslüman burjuva hükümeti olarak göstererek, halkların özgürlüğü, büyük devrim adı altında kana boyadı. Özbekistan'da komünist fırkası hâkim olana kadar Ceditçiler takip altına alındı ve 1938 yılında neredeyse tamamı öldürüldü.

Aşurali Zohiri aynı dönemde yaşadığı, birlikte faaliyetlerde bulunduğu, fikirlerinden etkilendiği Münevver Kari, Abdulla Qodiriy, Fitrat ve Çolpan gibi yüzlerce aydınla aynı kaderi yaşamıştır. İlk olarak 31 Aralık 1930'da tutuklanmış ve 10 yıl ceza almıştır. Moskova – Volga kanalı inşaatındaki çalışmaları neticesinde 1934 yılının Kasım ayında salıverilmiştir. 5 Eylül 1937'de evinde yapılan aramalar sonucunda tekrar tutuklanmış ve ölüm cezasına çarptırılmıştır. 18 Aralık 1937'de kurşuna dizilmiştir.

Stalin'in ölümünden sonra çocuklarının talebiyle tekrar görülen davada, Aşurali Zohiri ölümünden yıllar sonra, 15 Eylül 1958'de aklanmıştır. Mezarının nerede olduğu bilinmemektedir.

Sonuç

Aşurali Zohiri Türkistan'da millî uyanış devrinin dikkat çeken aydınlarından biridir. O bir istiklâl savaşçısıdır. Bütün yetenek, bilgi ve imkânlarını millî özgürlük yolunda kullanmıştır. Halkı eğitim yoluyla bilinçlendirmenin önemini çok iyi bilen Zohiri, millî eğitimin oluşmasında,

matbaa faaliyetlerinde, dergi, gazete çalışmalarında ve daha birçok alanda fedakâr bir şekilde çalışmıştır. Aşurali Zohiri bir Cedit aydını, dilbilimci, gazeteci, Özbek Türkçesinin koruyucusu olarak hatırlanmaktadır.

Aşurali Zohiri Türkistan'ın özgürlüğü için ülkede gerçekleşen bütün siyasi ve sosyal faaliyetlere aktif olarak katılmış bir aydındır. Aşurali Zohiri ve aynı dönemde yaşamış olan aydınların hayatlarının, eserlerinin, fikirlerinin ve özgürlük uğruna vermiş oldukları mücadelenin bilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ABDURAUF, Fitrat, *Sarf*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, Samarqand, Toshkent 1927.

AZİMOV, Inomjon, "Ashurali Zohiriy va Elbekning Millîy Fonetika Xususidagi Qarashlari", *Uzbekistan: Language and Culture*, 2020/2, s. 6-23.

BABAMURADOVA, Ş., *Elbekning Tilga Oid Asarlari*, Toshkent 2001.

ÇOLPAN, Abdulhamid Sulaymon, Ashurali Zohiriy, *Adabiyot Parchalari*, Toshkent, 1926.

HALİMOVA ABDURAHİMOVNA, Sayyora, "Ashurali Zohiriy Publitsistikasida Til va İmlo Masalalarining Yoritilishi", *"Ommaviy Axborot Vositalarida Til va Uslub Masalasi: Tahlil, Tasnif, Qiyos" Mavzusudagi Xalqaro İlmiy-Amaliy Konferensiya,* 22 Kasım 2023, s. 605-611.

----------, "Hoqandda Usuli Savtiya Muallimlari", *Oyna Jurnoli*, 12. Sayı, 1914.

JAMALOVA, Dilnoza, "Jadidlarning O'zbek Tilini Rivojlantirish Yo'lidagi Harakatlari", 20.10.2023, *(www.forum.oyina.uz/uz/article/2140)*.

JAVKAROVA, Nilufar, "Ashurali Zohiri-Yurt Jurnalining Matbuotimiz Taraqqiyotidagi Roli", *Word of Philology Scientific Journal*, 2/2, Haziran 2023, s. 41-45.

JORAYEV, J., A. Umarov, "Qadimiy Asarlarda Xat Yozish Qoidalari", *Nutq Madaniyati va O'zbek Tilshunosligining Dolzarb Muammolari, Ilmiy-Amaliy Anjuman Materiallari*, Andijon 2020.

KARİ, Münevver, *Xotiralarim*, Haz. S. Xolboyev, Sharq, Toshkent 2001.

KUSHMURATOV, Shavkat, *Türkistan'da Ceditçilik ve Mahmud Hoca Behbudî*, Bengü, Ankara 2021.

MAHMUDOV, N., "O'zbek Tilshunosligi Taraqqiyoti", *O'zbek Tili va Adabiyoti*, No:4, Toshkent 2001.

O'zbek Adabiyoti Tarixi, V. Jild, Toshkent 1980.

SAİD, Ziyo, *Tanlangan Asarlar*, Toshkent 1974.

SAIDOV, Yoqub Siddiqovich, "The Role Of Turkistan In Developing Of The Uzbek Lisnguistics", *Turkish Studies*, 12/15, 2017, s. 557-566.

TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan ve yakın tarihi)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1929.

TOGAN, Zeki Velidi, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015.

TO'GAYEV, Tulqin, *Ahurali Zohiriy va Uning Tilshunoslik Merosi,* Nodirabegim, Toshkent 1997.

TO'GAYEV, Tulqin, "Ashurali Zohiriy – Cadid Kurashchisi", *Materialı IV Foruma Gumanitarıh Nauk "Velikaya Step"*, Nur-Sultan 2019, s. 413-420

ZOHİRİY, Ashurali, "Redaktsiyaga Maktub", *Türkiston Viloyatining Gazeti*, 82. Sayı, 1910.

ZOHİRİY, Ashurali, "Hukumat O'zgarishi", *Yurt Jurnali*, 1. Sayı, 1 Haziran 1917.

ZOHİRİY, Ashurali, "Imlo Masalasi Haqida Ikkınchı Turli Mulohaza", *Ishtirokiyun*, 19 Haziran 1919.

ZOHİRİY, Ashurali, "Til-İmlo Mas'alalari", *Yurt*, Samarqand-Toshkent 1929.

ZOHİRİY, Ashurali, "Til-İmlo Masalasi", *Qizil O'zbekiston Gazetasi"*, Toshkent, No: 29, 31 Mart 1929.

YULDASHEV, Marufjon, Soner Sağlam, "Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020.